

*TAJNA I JAVNA SARADNJA ČETNIKA I OKUPATORA
1941—1944, izd. Arhivski pregled, Beograd 1976, str. 125*

Prema izboru i objašnjenju prof. dra Jovana Marjanovića, u ovoj knjižici — »tematskom zborniku« — objavljena su 74 dokumenta o saradnji Dragoljuba Draže Mihailovića sa okupatorima. Prema napomeni redakcije, to je prva tematska zbirka — čiji je pokretač časopis *Arhivski pregled* — u kojoj su objavljeni dokumenti o kolaboraciji četnika Draže Mihailovića u nizu predviđenih čiji će se sadržaj odnositi na bližu i dalju prošlost naše zemlje. U toj knjižici, sa pretenzijama »tematskog zbornika«, objavljeni su dokumenti koji su u mnogim radovima korišćeni ili objavljeni u izvodima i u celini, a samo se neki pominju prvi put. Isto tako, treba naglasiti da se, uz 33 navedena dokumenta za koje je rečeno da su u Vojnoistorijskom institutu, u tome institutu od 1970. godine nalaze i 23 dokumenta (u pomenutoj zbirci nose oznaku NAW — Nacionalni arhiv Washington) kao mikrofilmovi na nemačkom jeziku i u prevodu na srpskohrvatskom jeziku (npr.: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 14, 17, 20, 25, 32, 44, 45, 46, 48, 50, 52, 63, 64, 65, 67 i 68).

Uz dok. br. 1: »D. Mihailović nudi Vermahtu svoje četnike na raspolaganje«, svakako je, bar u objašnjenju, trebalo reći i da je potkraj oktobra 1941. Draža Mihailović predao opunomoćenom komandantu u Srbiji, generalu pešadije Bemeu, izjavu da želi učestvovati u borbi protiv komunista. Tu izjavu je D. Mihailović uputio preko zamenika direktora Beogradske banke Aleksandra Saše Nikolajevića (AVII, Nda, reg. br. 19/5, k. 53; Zbornik, tom I, knj. 2, dok. br. 60; tom XII, knj. 1, dok. br. 232). Kad je reč o dokumentima broj 4: »Pismo D. Mihailovića najvišim nemačkim komandantima u Srbiji« i 5: »Zapisnik sa sastanka D. Mihailovića i predstavnika nemačke komande u Srbiji u s. Divci« (AVII, NAW-T-314, r. 1457, s. 1314—22, s. 1323—9), korišćeni su u knjizi Mattea J. Milazza, *The Chetniks Movement, The Yugoslav Resistance*, 1975, Baltimore—London, a prvi je i u celini objavljen u Zborniku, tom XII knj. 2, dok. br. 138, a o drugom piše: »vidi o susretu sa pukovnikom Mihailovićem«, originalni zapisnik i njegov prepis u AVII NAW-T-314, r. 1457, s. 1323—9 i 1314—22). S obzirom na to da na kraju objavljenog dokumenta broj 5 piše: »Dokument dalje potpuno nečitak«, ovom prilikom, budući da se nalazi u VII, daje se njegov kraj, koji glasi:

»K. [ogart] Mi nemamo potvrđenih vesti.

AM. [Aleksandar Mišić] Mi idemo tako daleko da Vas molimo da do nas uputite oficire za vezu da bi ste se, uz punu garanciju, mogli uveriti u našu borbu protiv komunista.

K. Izvešću o tome generala. Zašto, međutim vodite tu borbu tako kasno?
DM. Draža Mihailović. Borba je uvek vođena, ali sa taktikom da se pridobije narod.

P. [antić] Aktivna borba je počela tako kasno jer smo mi tačno znali da je većina naroda nastrojena rusofilski. Komunisti su prvi počeli borbu, dok je Mihailović stajao potpuno po strani i pripremao se za borbu u pravcu Bosne i Sandžaka. On je želeo da izvrši odmazdu nad ustašama koje su pobile stotine hiljada Srba. Komunisti su svoje akcije postavili na nacionalnu bazu i time su privukli na svoju stranu široke narodne mase. Narod je verovao da je počela

oslobodilačka borba, a nije video da je krajnji cilj komunista bio politički, a ne nacionalni. Trebalo je da prođu 3 meseca pa da zavedene mase uvide kuda ih vodi komunizam i da to nije bila borba na nacionalnoj osnovi. Kada je to saznanje došlo zajedno sa kaznenim ekspedicijama, većina naroda je videla da je zavedena. U velikom broju prilazili su od komunista pokretu pukovnika Mihailovića koji je bio nacionalni i koji nikada i ni u kom slučaju nije nameravao da se bori protiv nemačkih oružanih snaga.

DM: Veoma je teško da se u ovom momentu obustavi borba, jer bi komunisti pobili sve svoje pristalice. Oko Užica, Čačka i Požege vode se borbe i sada se čisti taj kraj izuzev oko Valjeva, a u vojnom i ideološkom pogledu vodim završnu fazu borbe sa komunistima.

Potpukovnik Kogard je konstatovao da su suvišni dalji razgovori. Posle toga su se pozdravili jedni sa drugima.«

Uz saradnju sa Vermahtom, D. Mihailović je saradivao i sa Milanom Nedićem. O tom saradnji vidi se iz izveštaja šefa Upravnog štaba u Srbiji Harolda Turnera od 6. novembra 1941. (AVII, NAW-T-75, r. 69, s. 1007—9) u kojem piše: »1.) Srpski predsednik vlade Nedić ponovo pregovara sa pukovnikom Dražom Mihailovićem preko rtanjskog vojvode. Ovaj je poslednji put bio kod Mihailovića 4. 11, kada mu je dao iznos od 500.000 dinara i preneo časno obećanje generala Nedića da će se angažovati kod nemačkih vlasti da Mihailović ne bude zarobljen ili kažnjen.

2.) Dalje pregovore sa Mihailovićem je vodio pukovnik Popović koji mu je 1. 10. predao 500.000 dinara.

3.) Pukovnik Popović je 26. 10. bio poslednji put kod Mihailovića i predao mu još 2,500.000 dinara. Vratio se 30. 10. 41. sa Mihailovićevom izjavom da je ovaj spreman da se sa Nedićevim jedinicama bori protiv komunista pod uslovom da mu Nedić da obećanje da nemačke oružane snage neće preduzimati akcije protiv Mihailovića [...].« Uopšte, o saradnji D. Mihailovića sa okupatorima i ostalim kolaboracionistima opširno se govori i u knjizi: Joza Tomasevich: War and Revolution in Jugoslavia 1941—1945. The Chetniks, Stanford, California, 1975, a posebno o pismu Draže Mihailovića i zapisniku o sastanku u s. Dvncima.

S obzirom na to da ta zbirka pretenduje da su to »dosad neobjavljeni dokumenti«, mora se reći da je i dokumenat broj 6: »Sporazum četničkog majora B. Todorovića i italijanskog potpukovnika Kastanjera« delimično objavljen, u Zborniku, tom II, knj. 2, dok. br. 78; knj. 3, dok. br. 122 i u *Vojnoistorijskom glasniku*, br. 2/1972, str. 136—7.

Radi celovitijeg sagledavanja saradnje D. Mihailovića sa okupatorima potkraj 1941. godine, trebalo je naći mesta za instrukciju D. Mihailovića od 30. novembra 1941, iako je taj dokumenat korišćen kao i niz prezentiranih. Tim aktom D. Mihailović je svoje odrede legalizovao kod Nedića i Koste Pećanca, od Nemaca priznatog četničkog vođe. Ti su odredi sa formacijama Nedića i Pećanca, a zatim i pod komandom nemačkih štabova divizija i komandi policijskih oblasti, učestvovali u borbi protiv partizana. Iz nemačkih dokumenata se jasno vidi o kojim četničkim odredima D. Mihailovića je reč, tj. kojim divizijama ili policijskim oblastima su bili potčinjeni (AVII, NAW-T-315, r. 2258, s. 495—511; r. 2241, s. 925; T-501, r. 247, s. 991; *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1/1974, str. 189—201, Zbornik, tom XII, knj. 2, dok. br. 64).

Kad je reč o 1942. godini, u navedenoj zbirci prvi objavljeni dokumenat (broj 8: »četničko-nemački dogovor u Višegradu«) takođe je delimično objavljen u knjizi A. Đonlagić — M. Leković, *Nemačka ofanziva u istočnoj Bosni januar—februar 1942*, Beograd 1962, str. 52—53, i *Vojnoistorijskom glasniku*, br. 2/1972, str. 138. Isto je tako i dokumenat broj 10: »Pregovori Mihailovićeovog komandanta istočne Bosne majora Dangića u Beogradu«, na mikrofilmovanom originalu i u prevodu u Vojnoistorijskom institutu, NAW-T-501, r. 256, s. 1087—97, a objavljen je i u slobodnoj interpretaciji u *Vojnoistorijskom glasniku*, br. 2/1972. u radu: »O saradnji komandanta četničkih odreda istočne Bosne Jezdimira Dangića sa Nemcima«, a u celini u Zborniku, tom XII, knj. 2, dok. br. 23. Međutim Komanda Abvera u Beogradu još je 9. septembra 1941. u svom izveštaju, uz ostalo, zabeležila: »Pomenuti četnički major Dangić je, prema svim do sada pristiglim izveštajima iz raznih poverljivih izvora, energičan, pošten komandant, koji svoje jedinice drži u dobroj disciplini, održava sa Nemcima dobre odnose i čini sve da izbegne sukobe sa nemačkim jedinicama [...] Dangić je u načelu zabranjivao da se komunisti priključuju njegovoj jedinici, a takođe je naredio da se strelja nekoliko komunista koji su se prikrali da bi nagovorili njegove jedinice da sa partizanima preduzimaju akcije protiv nemačkih oružanih snaga i na sabotaže u saobraćaju i privreda [...] Dangić je imao nameru da se obrati nemačkim oružanim snagama i da preuzme obavezu da blokira obalu Drine sa bosanske strane od Bijeljine do Višegrada, da u slučaju eventualne nemačke akcije za suzbijanje komunističkih bandi ne bi neka od njih mogla da se prebaci u Bosnu, Dangić održava vezu sa vladom generala Nedića i uživa njenu podršku. General Nedić je, navodno, obećao jednoj delegaciji bosanskih izbeglica da će se kod komandanta Srbije založiti u korist Dangićeve akcije« (AVII, NAW-T-314, r. 1457, s. 702—4). I dokumenat br. 14: Poruka Draže Mihailovića Nedićevoj vladi i Nemcima, objavljen je u Zborniku, tom XII, knj. 2, dok. 50.

Da bi se dobila potpunija slika o kolaboraciji četnika D. Mihailovića sa okupatorom u 1942, trebalo bi — svakako — pomenuti i ove dokumente: Obaveštenje Zigfrida Kašea od 12. maja 1942. Ministarstvu spoljnih poslova Nemačkog Rajha o četničko-nemačkim pregovorima u Dubrovniku (AVII, London 5, s. 400433; Zbornik, tom XII, knj. 2, dok. br. 73); izveštaj 718. pešadijske divizije od 5. septembra 1942. o rezultatima razgovora nemačkih predstavnika s političkim delegatom četničke Vrhovne komande Dobrosavom Jevđevićem, 4. septembra 1942, u Dobrom Polju. Izvodno taj izveštaj glasi: »U Dobrom Polju su 4. 9. 42. u 15.00 časova vođeni razgovori s političkim delegatima četnika u italijanskoj zoni Jevđevićem [...]. Ovaj razgovor je tražio Jevđević jer je, kako je rekao, smatrao za potrebno da se razjasne neka pitanja u vezi sa stavom nemačkog Vermahta prema delatnosti njegove grupe, da bi se izbegao ma kakav konflikt s nemačkim oružanim snagama [...] (AVII, NAW-T-315, r. 2270, s. 456—8; Zbornik, tom XII, knj. 2, dok. br. 145). U zbirci dok. br. 19 objavljen je u četničkoj verziji tog sastanka (AVII, Ča, reg. br. 53/9, k. 231).

Imajući u vidu ograničen prostor za ovu zbirku, možda se mogla, bar u objašnjenjima, navesti zapovest italijanskog komandanta 18. AK, od 22. januara 1943, o angažovanju četnika D. Mihailovića u operaciji »Vajs«; izveštaj italijanske komande 6. AK, od 29. januara 1943, o pregovorima četničkog delegata D. Jevđevića sa ustaško-domobranskim predstavnicima u Mostaru. O ustaško-četničkim sporazumima na teritoriji tzv. NDH opširno su pisali:

Petar Kačavenda, Saradnja četnika i ustaša u Bosni 1942. VIG, br. 5/1966; *Rasim Huren*, Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni, *Prilozi*, br. 2, 1966, Institut za istoriju Sarajevo; Zbornici: tom IV, knj. 4, dok. br. 102; knj. 5, dok. br. 56; tom XII, knj. 2, dok. br. 86, 89, 96 i 162; tom XIII, knj. 2, dok. br. 44 i 73; zatim odobrenje Više komande oružanih snaga »Slovenija — Dalmacija«, od 19. februara 1943, za upotrebu četnika D. Mihailovića u borbama protiv jedinica NOV i POJ u dolini Neretve (Zbornik, tom XIII, knj. 3, dok. br. 17, 20 i 31 ili AVII, NAW-T-821, r. 298, s. 235—60; reg. br. 36/5—1, k. 364; reg. br. 25/10, k. 98), i izveštaj o pregovorima u Kolašinu, 10. maja 1943, četničkog komandanta P. Đurišića sa potpukovnikom Hajncom iz 1. brdske divizije (AVII, T-315, r. 64, s. 655—6). Interesantno je i pismo britanskog kapetana Robertsona, od 14. novembra 1942, Draži Mihailoviću koje ukazuje na to da njegovi komandanti saraduju s okupatorima. U tom pismu, uz ostalo, piše: »[...] Na svojoj vojničkoj dužnosti zatvoren sam po svedočenju nekog vojnika Blaža Đukanovića (bio potčinjen DM — prim. A. M.) u Kairu poznatog kao italijanskog špijuna broj 1, izdajnika Jugoslavije i crnogorskog kvislinga« (AVII, Ča, reg. br. 9/2, k. 20), kao i izveštaj komandanta Dinarske četničke divizije od septembra 1943. italijanskom komandantu divizije »Zara« o saradnji četnika Draže Mihailovića i talijanskih trupa u borbi protiv NOVJ na području Dinare. O dokumentima koji govore o saradnji četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i kvislinškim snagama, a nalaze se u VII, pisao je: *Govčin Raičević*, VIG, br. 4/1965. U tom izveštaju vojvoda M. Đujić piše: »Od 1. jula 1941. godine rame uz rame sa italijanskom vojskom borim se protivu zajedničkog neprijatelja komunista u oblasti Dinare [...]« (AVII, Ča, reg. br. 14/2, k. 160). I Vrhovna komanda britanskih trupa na Srednjem istoku, 26. maja 1943, piše: »[...] Vrhovna komanda zamolila je britanski radio da napada kao izdajnike sve kvislinge koji se bore zajedno sa Italijanima, među ostalima Baju Stanišića, generala Đukanovića i g. Jevđevića [...]« (AVII, Ča, reg. br. 25/1, k. 20).

Međutim, za dokumenat, od 21. novembra 1943, general-feldmaršala von Vajksa trebalo je naći mesta za objavljivanje. On izvodno glasi: »Kao rezultat pregovora koje duže vremena vode u najužoj saradnji specijalni opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova (Herman Nojbaher — prim. A. M.) i komandant Jugoistoka sa vođama četničkih odreda DM, sklopljen je sporazum koji predviđa oružano primirje ograničeno na određeni prostor i povremeno zajedničko vođenje borbi protiv komunista [...]« (AVII, NAW-T-77, r. 883, s. 5631870—1). I vojnopравни komandant Jugoistoka general pešadije Felber, 29. novembra 1943, uz ostalo, piše:

»Ja sam zbog toga pokušao pojedinim odredima četnika D. Mihailovića da zagarantujem primirje za vreme zajedničke borbe protiv komunista. Nemački oficiri za vezu kod ovih odreda proveriće koliko su ove namere časne [...]« (AVII, NAW-T-501, r. 253, s. 936—7). A general Vilson, vrhovni komandant na Srednjem istoku, 8. decembra 1943, strogo opominje četnike D. Mihailovića što pomažu Nemcima u njihovim uzaludnim pokušajima da savladaju snage NOP-a (Poruka vrhovnog komandanta na Srednjem istoku).

U vezi s tim, inspektor četničke Vrhovne komande Jevrem Simić je, 5. februara 1944, naredio: »Da se Nemci i pripadnici Nemačke oružane sile

ne smeju napadati pa ni razoružavati, kako po naseljenim mestima, tako na pruži i na drumovima. Ovog mog naređenja imaju se pridržavati sve jedinice, kako bi nesmetano mogli očistiti gore od komunista, partizana i Mošinovaca (po Moši Pijadi — prim. A. M.). Za svako neizvršenje ovog mog naređenja učiniocje dela staviti pod preki sud i kažnjavati smrću« (AVII, Ča, reg. br. 2/4, k. 127). Isto tako, interesantan je za 1944. godinu i dopis generala Armstronga, od 8. aprila 1944, D. Mihailoviću o poruci generala Pađeta da četnički komandanti saraduju sa Nemcima i opasnosti da članovi britanske misije kod četnika D. Mihailovića padnu u ruke Nemcima. U tom dopisu Armstrong, uz ostalo, piše: »[...] Takođe znam da Cvetić (Radomir — prim. A. M.) sada otvoreno radi zajedno sa Nemcima [...]« (AVII, Ča, reg. br. 7/5, k. 20).

Kad je, u toj zbirci, reč o dokumentu broj 60: »Nemačka propusnica za četničkog oficira«, koji govori o propusnici što ju je četnički komandant dobio od Nemaca, ona se u celini nalazi u Arhivu VII i glasi: »Objava za g. Milića Majstorovića, p. poručnika komandanta II bataljona III leteće kosmajске brigade, koja mu se izdaje s tim da može slobodno da se kreće sam ili sa svojom vojskom po terenu koji je ugovoren sa našim saveznicima Nemcima i Bugarima i da u ime kralja Petra II Karadorđevića oduzima svu rekviziciju i kolje sve partizanske jatake i simpatizere zbog čega će dobiti čin majora. 12. 4. 1944. položaj [...]« (AVII, Ča, reg. br. 47/1, k. 28).

O saradnji D. Mihailovića sa Nemcima u borbi protiv NOVJ šef britanskih vojnih misija, 5. maja 1944, u svojoj depeši D. Mihailoviću, piše: »Dobio sam izveštaj da potpukovnik g. Keserović (Dragutin — prim. A. M.) radi sa otprilike 2000 četnika, zajedno sa Nemcima, imajući za cilj napad na partizane kod Ibra. Ja sam obavешten da je jedan moj oficir, sa svojim telegrafistom i nekoliko američkih avijatičara, na teritoriji potpukovnika Keserovića i da su telegrafist i avijatičari baš u njegovom štabu. Ja sam zbog toga duboko zbunjen, dok ne dobijem izveštaj o tome [...]« (AVII, Ča, reg. br. 20/5, k. 20). Interesantno je i pismo mornaričkog kapetana Jakova N. Jovovića iz Danilovgrada, od 14. maja 1944, u kojem piše fel'dkomandantu general-majoru Kajperu: »Vašom pažnjom i priznanjem, koje ste mi ukazali zbog moje borbe protiv komunizma, ukazana mi je naročita čast. Zahvaljujući se na visokoj pažnji što ste mi poverili komandu nad četničkim odredima [...]« (AVII Ča, reg. br. 25/1, k. 141).

I, na kraju, poštujući ograničeni prostor za ovu zbirku dokumenata, mislim da je ovom prilikom ipak trebalo, bez obzira na to što su četničke snage D. Mihailovića u periodu 1945. bile sastavni deo snaga Vermahta, objaviti izveštaj Dražinih delegata u Sloveniji majora Marovića i Jeftića, od 8. I 1945, iz kojeg se vidi dokle su četnici D. Mihailovića otišli u toj saradnji. Izveštaj glasi: »Njegova saradnja sa brojem 11 (Nemcima — prim. A. M.) prekoračila je granice. On čak i padobrance predaje broju 11. Javno se neprijateljski izražava protiv Saveznika« (AVII, Ča, reg. br. 16/1—27, k. 276: knjiga primljenih depeša u Vrhovnoj komandi). Svakako, kad je u napomeni rečeno da je major Radosav Đurić prišao 1944. NOVJ, to je trebalo reći i za Vukašina Subotića, koji je to učinio još 1942. godine.

Ta knjižica — »tematski zbornik dokumenata« — predstavlja znatan doprinos da šira javnost i naučni radnici dokumentovano sagledaju saradnju Draže Mihailovića sa okupatorima. Tako su se prvi put na jednom mestu našla 74 dokumenta znalački izabrana za temu o kojoj je reč. Da su ti objavljeni

dokumenti povezani sa nekim od navedenih, ili da su objavljeni još neki značajniji iz goleme količine građe o kolaboraciji Draže Mihailovića sa okupatorima, i da su pomenute knjige i radovi u kojima su korišćeni objavljeni dokumenti, vrednost te knjižice bila bi još veća.

Antun Miletić

ZORAN LAKIĆ, CASNO — CRNOGORSKA ANTIFAŠISTIČKA
SKUPŠTINA NARODNOG OSLOBOĐENJA 1944—1945.

Zbirka dokumenata, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd 1975

Zoran Lakić već 15 godina bavi se naučnoistraživačkim radom. Autor je ili koautor nekoliko djela na temu NOR-a i revolucije u Crnoj Gori: NOR u Crnoj Gori 1941—1945 — hronologija događaja (1962), ZAVNO Crne Gore i Boke (1963), Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918—1945. (1968), Zapisi o revoluciji (1971). Uz to je napisao više od tridesetak naučnih rasprava koje su objavljene u časopisima širom naše zemlje. Sa naučnim saopštenjima nastupao je na međunarodnim skupovima u našoj zemlji i inostranstvu. Nakon tih i više stručnih radova Lakić je upravo objavio knjigu, tj. zbirku dokumenata, pod naslovom CASNO — Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja 1944—1945. Knjiga je podijeljena u šest dijelova — glava, od kojih je svaki relativno samostalan, ali se svi, opet, međusobno dopunjuju, tako da čine širu cjelinu u kojoj se jasno uočavaju autorovi stavovi o najrelevantnijim pitanjima iz rada CASNO-a u periodu 1944—1945. godine.

Radi boljeg uvida u cjelinu knjige, nećemo analizirati, odnosno prikazati svaki dio pojedinačno. Jer, kako je već djelimično istaknuto, svi dijelovi knjige, iako relativno samostalni, međusobno su tijesno povezani, a uz to se dopunjuju i prepliću, tako da ipak čine širu cjelinu. Stoga ćemo navesti samo šta koji dio knjige sadrži: Prva glava — Treće zasjedanje Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja, Druga glava — Zapisnici sjednica Predsjedništva CASNO, Treća glava — Djelatnost Predsjedništva CASNO i njegovih organa između III i IV zasjedanja, Četvrta glava — Četvrto zasjedanje Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja, Peta glava — Partizanska štampa o radu CASNO, Šesta glava — Dopunska dokumenta o radu ZAVNO Crne Gore i Boke.

Osim navedenih šest dijelova, tj. glava, knjiga sadrži i spisak dokumenata i dva registra — ličnih imena i geografskih i administrativnih pojmova.

Treći dio knjige je najobimniji (veći je nego svi ostali dijelovi i prilozi zajedno, ima 324 stranice od 625 koliko ih knjiga ukupno ima). No, to je i razumljivo s obzirom na to da sadrži djelatnost Predsjedništva CASNO i njegovih organa između III i IV zasjedanja.